

MEZHEP VE İSİM MEZHEP-İSİM MÜNASEBETİ VE EHL-İ SÜNNET TOPLULUĞUNA VERİLEN İSİMLERE DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Cağfer KARADAŞ*

SECT AND NAME, AN EVALUATION ON THE SECT-NAME RELATIONSHIP AND THE NAMES GIVEN TO THE AHL AL-SUNNAH

The names and appellations that were given by the sects to each others through the Islamic history, were, on the one hand, descriptive and informative, and on the other, this caused an artificial increase in the number of sects. Members of sects have given condemning names to their opponents while denominating their adherents by laudatory names. Because the connotation of the name may please or annoy someone else the abovementioned way of denomination has intensified the antagonism between the sects. As it is seen, there is a relation between the name and sect, either affirmative or negative. In this article, the sect and its formation will be studied firstly, and then the relation between the name and the sect will be dealt with. As an example, the condemning and laudatory names that are used for the Ahl al-Sunna will be evaluated. Consequently, it will be seen that some of the sects are only names, mere verbal designations. For, several names have been given to the one sect, each name's being regarded as a separate sect led to an artificial increase in the number of sects.

MEZHEP

Mezheplerin meydana gelmesi toplumun sahip olduğu dinî anlayış ve kültürdeki gelişmenin ve değişimin kaçınılmaz bir sonucudur. Diğer bir ifade ile mezheplerin oluşması bir kültür değişimidir. Bu gelişmede din ile kültürün birbirini karşılıklı etkilemesinin payı büyüktür. Kültür dini etkileyerek din içinde çeşitli yorum farklılıklarının oluşmasına, bunun da mezhepler şeklinde sistematik ve organize kurumlar haline dönüşmesine neden olmaktadır. Buna karşılık din içinde mezheplerin oluşmasıyla ve bunların tarihî süreç içerisinde gelişimi ile kültür içerisinde değişmelerin ve dönüşmelerin meydana gelmesi şeklindeki bir gelişme de kaçınılmazdır. Ünlü İngiliz şair ve düşünürü Eliot'a göre din ile kültür arasındaki ilişki o kadar sıktır ki, dine meydana gelen her değişimin kültüre doğrudan yansması olmaktadır.¹ Onun kültürü, "herhangi bir toplumun dininin vücut bulmuş bir şeklidir"² biçimindeki tanımlaması da bu kanaatinin ifadesidir.

* Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. caferkaradas@hotmail.com

¹ Eliot, *Kültür Üzerine Düşünceler* (trc. Sevim Kantarcıoğlu), Ankara 1987, s. 75.

² a.e., s. 20.

Mahiyeti itibariyle düşünüldüğünde 'mezhep' kitlesel ve düşünsel bir bütünlüğü ifade eder. Makdisî el-Beşşârî'ye göre bu bütünlük "*seçkinler (havas), halk tabanı (avam), davetçiler ve cemaat*"³ şeklinde dört unsurdan müteşekkildir. Anılan dört unsur, bir mezhebin kitlesel anlamda bir organizasyon, düşünsel anlamda da sistematik bir bütünlüğü ifade etmesi için olmazsa olmaz şarttır. Ayrıca bu şart, mezhebin sadece var olması için değil, varlığını sürdürebilmesi için de gereklidir. Zira bir mezhep sürdürülebilir bir birliktelik ve düşünce örgüsü oluşturabiliyorsa onun tüzel kişiliğinden bahsedilebilir.

Dört unsuru tek tek incelediğimizde önder veya önderler diyebileceğimiz *seçkinler grubunun*, oluşumun hem düşünce açısından sistematik bir bütünlük oluşturabilmesi hem de birlik ve beraberliğin sağlanması açısından bir zorunluluk arz ettiği görülür. Tarihten günümüze insanların etkileyici, sürükleyici, yol gösterici ve tutarlı fikir üreten liderlerin peşinden gittikleri; etrafında birliktelik oluşturdukları, fikirlerini benimseyip geliştirdikleri sabit bir gerçeklik olarak görülmektedir. Bu anlamda mezhep önderi, orkestra şefi gibidir. Nitekim bir orkestra şefi orkestra üyelerinin bir arada bulunmasını temin etmenin yanında düzenli ve uyumlu eylemin ortaya çıkmasının da şartıdır. Şef olmaksızın anılan özellikleri taşıyan bir orkestranın var olabileceğini düşünmek de mümkün değildir. Aslında bu söylediğimiz, insanî bütün organizasyonlar için geçerlidir. Mezhebi diğerlerinden ayıran temel özellik, liderin görevinin birlik ve uyumu sağlamanın ötesinde, bir amaç ve hedef belirleyip ona doğru gidilmesini temin hususunda sürekli fikir üretme çabası içerisinde olmasıdır. Diğer bir deyişle mezhep liderinin görevi değişen şartlara ve imkanlara göre sürekli yeni tavır ve strateji belirlemesidir. Böylesi bir sorumluluğun lidere hem maddî hem de manevî ağır bir yük getireceği kesindir. Bunun için lider, üzerine ister istemez yüklenen bu vazife için, yanında kendisiyle fikir birlikteliği yapmış bir seçkinler/havas tabakasına yani lider kadrosuna ihtiyaç duyar. Lider kadrosu kısa vadeli ve uzun vadeli olmak üzere iki görevi yerine getirecektir. Kısa vadeli görevi liderin daha geniş bir alana hitap etmesini temin etmek, uzun vadeli görevi ise oluşan hareketin lider sonrasındaki devamını garanti altına almaktır. Bu kadroya çeşitli isimler verilmiştir. Sözgelimi yukarıda metinde geçtiği gibi Makdisî 'seçkinler' anlamında 'havas' ifadesini kullanırken, fikhî ve kelamî mezhepler söz konusu olduğunda 'müçtehidler', 'mezhepte müçtehidler', daha sonraki dönemlerde ise 'tercih ehli' gibi isimler kullanılmıştır. 'ehlü'l-hal ve'l-akd' gibi kavramları da bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Tasavvufî teşekküllerde ise tarikat şeyhinin yanında seçkinler grubu anlamında 'havas' ve temsilciler grubu anlamında 'halifeler' gibi isimlerin tercih edildiği görülür.

İkinci unsur olan *halk tabakası* ise kaçınılmaz bir gerekliliktir. Zira halk tabakası mezhebin tabanını meydana getirecektir. Mezhebin tabanı, üzerinde durulan ve faaliyet yapılan zemin ve dayanaktır. Zemin olmaksızın veya oluşturmaksızın bir eylem gerçekleştirmek mümkün olmadığı, gibi halk tabanı olmayan bir mezhebin de, var olması ve varlığını sürdürmesi mümkün değildir. Eliot'un "Bir dinin sadece o dini bilip vaaz edenlere değil, o dine, ne yaptığını bilerek ibadet edenlere de ihtiyacı vardır"⁴ sözü dinin, toplum içindeki farklı yorumlarından biri olan mezhep için halk tabanının önemine dikkat çekmesi bakımından önemlidir. Halk tabakası, tabanı oluşturması

³ Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm* (nşr. M.J. De Goeje), Brill 1906, s. 37.

⁴ Eliot, *a.g.e.*, s. 15.

özelliğinin yanında 'yakın hedef kitle' anlamına da gelir. Lider ve lider grubu öncelikle bütün çalışmalarını etrafındaki halk tabakasını hesaba katarak yapar. Yakın hedefe yönelmeyen, onun üzerinde bir çalışma yapmayan ve bu noktada başarılı olamayan bir mezhebin uzak hedeflerini gerçekleştirmesi söz konusu olamaz. Sözgelimi Abese suresinde Hz. Peygamber'in İbn Ümmi Mektum'a yönelik tavrı dolayısıyla uyarılmasını bu açıdan değerlendirmek mümkündür. Denilebilir ki, söz konusu surede Hz. Peygamber, uzak hedef olan inanmayanlara yönelik bir faaliyet içinde iken inanmış olan yakın hedefi ihmal etme gibi bir görüntü vermekte ve bu yüzden de uyarılmaktadır. Diğer bir deyişle uzak hedefi gerçekleştirirken yakın hedefin ihmali noktasında dikkati çekilmektedir.⁵

Davetçiler unsuru ise mezhebin varlığını sürdürmesinin ve hedeflerini gerçekleştirmesinin teminatıdır. Bu unsur, halk kitlesinin birlikteliğini ve uyumunu sağlayan temel mekanizma olmasının ötesinde, tabanın genişlemesinin de temin aracıdır. Öte yandan lider kadronun oluşması için yegâne kaynak durumundadır. Mezhebin canlılığı ve gelişmesi bu unsura bağlıdır. Sözgelimi, Vasıl b. Ata'nın, yetiştirdiği öğrencilerini civar bölgelere dâiler olarak göndermek suretiyle Mu'tezile mezhebinin kısa sürede yayılmasını ve kökleşmesini sağladığı tarihi bir gerçektir.⁶

Anılan üç unsurun birada bulunmasıyla/bir arada düşünülmesiyle topluluk teşekkül etmiş demektir. Burada bütüne yönelik bir değerlendirme söz konusudur. Diğer bir ifade ile dördüncü unsur yoktur üç unsurun birleşmiş hali vardır. Zaten söz konusu üç unsur bir bütünlük oluşturuyorsa mezhepten bahsedilebilir. Anılan üç unsur gerçekleştirilmek suretiyle bütünlüğün oluşturulması ve korunması mezhebin devamı için en önemli şarttır. Diğer bir deyişle söz konusu üç unsur barındıran birliktelik fikrî ve kitlesel olarak düzenli ve sınırları belli bir teşekkülün oluşması demektir. Bu durumu Makdisî el-Beşşârî, dördüncü bir unsur olarak değerlendirir ve bu unsura da *cemaat* der. Aslında bu bir unsur değil teşekkülün toplamı ve kendisidir. Cemaat, tespit edilmiş ve üzerinde uzlaşmış ilkeleri doğrultusunda yaşayan ve aynı zamanda mezhebi temsil eden bir topluluktur. Özellikle temsil boyutu mezhebin varlığı ve sürekliliği için hayati önemi haizdir. Nitekim Şehristânî, mezhebin temsil ettiği görüşe 'makale' derken, bu görüş etrafında toplanan insanlara/cemaate 'fırka' demektir.⁷ Buradan hareketle fırka olmanın olmazsa olmaz şartı, belli ilkeler etrafında birleşmiş topluluk olmasıdır diyebiliriz.

Buraya kadar bir mezhebin temel unsurlarının neler olacağı/olması gerektiği üzerinde duruldu. Bunun kadar önemli olan bir husus da, bir mezhebi diğerinden

⁵ Hz. Peygamber, Kureyş'in ileri gelenleri ile konuşurken âmâ olan Abdullah b. Ummi Mektûm geldi ve söze karışarak "Allah'ın sana öğrettiklerinden bana da öğret ey Allah'ın Elçisi" dedi. Bu sözünü birkaç defa tekrar etti. O sırada Hz. Peygamber Mekke'de sözü dinlenen Kureyş'in seçkinlerinden Velid veya Ümeyye b. Halef'i İslam'a girmesi hususunda ikna etmeye çalışıyordu. Tam bu sırada Abdullah İbn Ümmi Mektûm'un gelip söze karışması hoşuna gitmedi ve memnuniyetsizliğini yüzünde belli ederek yüzünü çevirdi ve Kureyş seçkinleri ile meşgul olmaya devam etti. Bu olay üzerine Allah Teala Kur'an'da "Âmâ geldi diye suratını astı ve döndü. Ne bilirsin belki arınacak, yahut öğüt dinleyecek ve öğüt kendisine yarayacak. Kendisini zengin görüp tenezzül etmeyene gelince sen ona yöneliyorsun. Onun arınmasından sane ne! Fakat koşarak sana gelen, Allah'tan korkarak sana gelmişken sen onunla ilgilenmiyorsun..." (Abese 80/1-10) ayetleri ile uyarmıştır.

⁶ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü'l-Münye ve'l-emel fi şerhi'l-milel ve'n-nihal* (nşr. Muhammed Cevad Meşkûr), Beyrut 1399/1989, s. 141-142.

⁷ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut 1410/1990, I, 21.

ayırmanın ölçüsünün ne olacağıdır. Diğer bir ifade ile mezhepler için herkesin üzerinde ittifak ettiği ayırt edici kriterler var mıdır? Bu konu üzerinde düşünen ünlü fırak edebiyatı müellifi Şehristânî, mezhepler için ayırt edici bir temel esasın veya nassın bulunmadığını itiraf eder. Halbuki bir mezhep, bir görüş veya meselede diğerinden ayrılmalıdır ki, ona müstakil mezhep gözüyle bakılabilsin. Ancak bir mezhebin her hangi bir konudaki ayrılığını müstakil mezhep kriteri saydığımızda, sayısız mezhep ve mezhep isminin ortaya çıkması gibi sakıncalı bir sonuç doğar. Bu hususa hem bir açıklık getirmek hem de anılan sakıncalı durumdan kurtulmak için Şehristânî, mezhepler için her birine 'kâide' adını verdiği dört maddelik bir kriter tespit eder. Ona göre şu dört kâidede kendine özgü bir görüş ortaya koyan topluluk müstakil mezhep sayılır:

"Birinci kâide: Tevhîd ve Sıfatlar. İçerdiği meseleler: Sıfatların ezeliyeti, aynılığı, zaitliği, isbatı, nefyi, zâtî ve fiilî sıfatlar; Allah için vacip, caiz ve muhal olan hususlar... Bu hususta Eş'ariyye, Kerrâmiyye, Mücessime ve Mu'tezile birbirleri ile ihtilaf halindedir.

İkinci kâide: Kader ve Adalet. İçerdiği meseleler: Kaza, kader, cebr, kesb; hayır ve şerri irade etmek, makdûr, ma'lûm; kaderin isbatı ve kaderin nefyi... Bu konuda Kaderiyye, Neccâriyye, Cebriyye, Eş'ariyye ve Kerrâmiyye birbirlerinden farklı düşünmektedirler.

Üçüncü kâide: Va'd, vaîd, isimler, hükümler. İçerdiği meseleler: İman, tevbe, vaîd, ircâ, tekfîr, tadrîl; va'd ve vaîdi kabul edenler-etmeyenler, Bu konuda, Mürcie, Vaîdiyye, Mu'tezile, Eş'ariyye, ve Kerrâmiyye ayrılığa düşmüşlerdir.

Dördüncü kâide: Sem', akıl, risalet ve imamet. İçerdiği meseleler: Husun, kubuh, salah, aslah, lütuf, peygamberin ismeti, imamet/hilafet şartları, İmam tayininin nass ile mi icmâ ile mi olduğu... Bu konuda Şia, Havaric, Kerrâmiyye, Eş'ariyye ihtilaf halindedir."⁸

Burada Şehristânî'nin 'kaide' ve 'mesele'yi birer terim olarak kullandığını da dikkate almak gerekir. Ona göre 'kâide' temel konular, 'mesele' ise alt başlıklardır. Temel konulardaki ayrılık mezhep (makale/düşünce) olmayı, yine bu temel konular etrafında meydana gelmiş/birleşmiş olan topluluk da 'fırka' olmayı gerektirmektedir. Aksi takdirde ayrıntılar diyebileceğimiz meselelerde meydana gelen ihtilaflar bir mezhep veya fırka olarak isimlendirilemez; uygun gelen bir ana mezhebin çatısı altında onun kolları olarak değerlendirilir.

MEZHEP SAYISI VE İSİM

Mezhepler tarihi alanında yazılmış kitaplara yani fırak edebiyatına bakıldığında Yetmiş Üç Fırka Hadîsi'ni⁹ esas almak suretiyle yetmiş üç sayısına mezhepleri çıkarmayı ve söz konusu sayı ile dondurmayı hedefledikleri görülmektedir. Sözelimi III./IX. asır alimlerinden Nâşî el-Ekber (ö.293/906) yetmiş üç fırka hadisini verdikten sonra "Şia, Havaric, Mu'tezile, Mürcie ve Haşviyye şeklindeki temel mezheplerin

⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 20-21.

⁹ Çeşitli varyantları olmakla birlikte Yetmiş Üç Fırka Hadis'lerinin ortak manası şudur: Yahudiler 71 fırkaya, hristiyanlar 72 fırkaya, benim ümmetim de 73 fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan biri cennete, diğerleri ise cehenneme girecektir. Hangisi cennete girecek diye sorulduğunda benim ve ashâbımın üzerinde olduğu topluluk şeklinde cevap vermiştir. Başka varyantlarında ise es-sevâdü'l-a'zam' (büyük topluluk), 'cemaat' (topluluk) gibi cevaplar da geçer." Bu hadis için bk. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Kavramı*, İstanbul 1996, s. 21-39.

fırkaları peş peşe sıralandığında hadiste geçen sayıya ulaşılacağını" ileri sürer.¹⁰ Harizmî (ö.387/997) ise temel mezhepleri, "Mu'tezile, Havâric, Ashâbü'l-hadîs, Mücbire, Müşebbihe, Mürctie, Şia" şeklinde yedi gruba ayırır ancak, yetmiş üç sayısından bahsetmez.¹¹

III./IX. yüzyılın sonu ve IV./X. yüzyılın başında yaşamış olan Hanefî alimlerinden Ebû Mutî Mekhûl en-Neseî (ö.318/930) yetmiş üç fırka hadisini verdikten sonra kendisine ulaşan fırka sayısının yetmiş iki bid'at mezhebi ve bir de kurtuluşu eren fırka olmak üzere yetmiş üçe ulaştığını bildirir; bid'at mezheplerini Harûriyye, Râfidiyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürctie şeklinde altı grup altında toplar.¹² Kitabında tek tek bid'at fırkalarının görüşlerini sıraladıktan sonra 'Ehlü'l-Cemaa' dediği yetmiş üçüncü fırkanın cevabı görüşlerini verir. Ebû Mutî ile çağdaş olan Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö.324/936) ise, temel mezhepleri "Şia, Havâric, Mürctie, Mu'tezile, Cehmiyye, Dırrariyye, Hüseyniyye, Bekriye, Âmme ve Ashâbü'l-Hadîs ile Küllâbiyye" şeklinde on grup olarak tespit eder ancak yetmiş üç sayısına temas etmez.¹³

IV./X. asır Batınî alimlerinden Ebû Temmâm'ın *Kitâbü's-şecera* adlı eserinin "Babü's-şeytân" kısmının girişinde yetmiş üç fırka hadisine yer verilir ve İslam ümmetinin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı kanaati serdedildikten sonra, yetmiş ikisinin ilgili babın ismindeki tanımlama ile 'şeytanlar' olarak nitelediği zâhir noktasında kalanlar (ehl-i zâhir), diğer bir deyişle meselenin derûnunu değil de yüzeyini dikkate alanlar anlamında 'kışriyye' (kabuk ehli) taraftarlarından oluştuğu; yetmiş üçüncü fırkanın ise 'ehl-i bâtın' olan hak fırka olduğu inancına yer verilir. Söz konusu zâhir mezheplerin 'taatin iman olduğu', 'şeriatın imandan cüz olmadığı' ve 'imâmet' gibi üç temel konuda ihtilaf ettiklerini söyleyen Ebû Temmâm, kitabının adı geçen bölümünü de bu çerçevede şekillendirir.¹⁴ Böylece kitap, üç ana kısım ile onun altında ana fırkalar ve üçüncü olarak da ana fırkaların kolları şeklinde tanzim edildiği görülür. Buna göre taat-iman konusunda ihtilafa düşenler, Mu'tezile, Hâricîler; şeriat-iman konusunda ihtilafa düşenler, Kaderiye, Müşebbihe, Mürctie; imamet konusunda ihtilafa düşenler ise Zeydiye, Keysâniye, Abbâsiye, Gâliye, İmamiye (Rafizîler) şeklinde gruplandırılır.

Daha sonra gelen fırak edebiyatı müellifleri öncekilerin yolunu takip ederek yetmiş üç fırkayı esas kabul eder. Söz gelimi, *el-Fark beyne'l-fırak* adlı kitabının başında¹⁵ bu hadisle ilgili oldukça ayrıntılı bilgiler veren Abdulkahir el-Bağdadî (ö.429/1037), mezhepleri isim isim saydıktan sonra "İşte bunların tamamı 20 Ravâfız, 20 Havâric, 20 Kaderiyye, 20 Mürctie, 3 Neccariyye, 1'er de Bekriyye, Cehmiyye ve Kerramiyye olmak üzere toplam yetmiş iki eder" şeklinde söyler ancak anılan sayılar toplandığında 86 rakamı ortaya çıkar. Muhtemelen müellif ya da müstensih on (10) şeklindeki iki rakamı yirmi (20) şeklinde düşünmüş, ancak zühûl eseri bu şekilde

¹⁰ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-İmâme* (nşr. Josef Van Ess), Beyrut 1971, s. 20.

¹¹ Harizmî, *Mefâtihu'l-ulûm*, Kahire 1404/1981, s. 18-22.

¹² Ebû Mutî' Mekhûl b. Fazl en-Neseî, *Kitâbü'r-red alâ ehli'l-bid'a ve'l-ehvâ'id-dâleti'l-mudille* (nşr. Marie Bernard), *Annales Islamologiques*, XVI (1980) s. 60-61.

¹³ Eş'arî, *Makâlatü'l-İslâmiyyîn ve'l-htilâfu'l-musallîn* (nşr. Hellmut Ritter), Weisbaden 1980, s. 5.

¹⁴ Ebû Temmâm, "Bâbü's-Şeytan", *Kitâbü's-Şecera* (nşr. W. Madelung-Paul E. Walker), Brill (Leiden-Boston-Köln) 1998, s. 7-8.

¹⁵ Abdulkahir el-Bağdadî, *el-Fark beyne'l-fırak*, (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid), Beyrut 1411/1990, s. 4-11.

yazılmış olabilir. Ona göre kurtuluşa eren (firka-i nâciye) yetmiş üçüncü firka Ehlü's-Sünne ve'l-Cemaa topluluğudur.¹⁶ Aynı yüzyıl alimlerinden Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyînî (ö.471/1078) de yetmiş üç rakamını esas alır ve artan mezhepleri İslam dışı olarak değerlendirme yoluna gider.¹⁷

Sûfilerden Abdulkâdir el-Gilânî, 73 fırkayı, 15 Hâricîler, 16 Mu'tezile, 12 Mürcie, 32 Şia, 1'er Cehmiyye, Neccâriyye, Dırâriyye, Küllâbiye, 3 Müşebbihe ve 1 Ehl-i Sünnet olmak üzere 10 gruba ayırır. Ehl-i Sünnet topluluğu ona göre firka-i nâciyedir.¹⁸

Zeydî-Mu'tezilî ekole mensup olan İbnü'l-Murtazâ (ö.840/1437) ise mezheplerin sayısını yetmiş üç rakamına söyle tamamlar. Onun tasnifinde de fırkalar, 20 Rafizîler, 20 Hâricîler, 20 Mu'tezile, 6 Mürcie, 4 Mücbire (Cebriyye), 1'er tane de Batıniyye ve Hulûliyye olmak üzere 72'ye tamamlanmaktadır. Yetmiş üçüncü firka olan firka-i nâciye ise ona göre Zeydiyye'dir.¹⁹

Buraya kadarki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla IV./X. yüzyıla gelindiğinde mezhep isimleri ve sayıları büyük ölçüde belirlenmiş olmakla birlikte tali gruplar bir tarafa henüz temel veya ana mezheplerin ne olduğu hakkında bir görüş birliği bulunduğundan bahsetmenin ne kadar zor olduğu açıkça görülür. Bu ayrılık ve dağınıklık hem isim hem de sayı noktasındadır. Mezheplerin görüşlerinin verilmesi noktasında da anılan dağınıklık devam etmektedir. Bu noktada IV./X. asır coğrafyacılarından Makdisî el-Besşârî daha makul ve belli bir sayıyı tutturma kaygısı taşımaksızın tespit yapma peşinde olan bir bilgin olarak karşımıza çıkar. Onun *Ahsenü't-tekâsım* adlı eserinin "mezhepler" başlığını taşıyan bölümünde kendi döneminde geçerli (müsta'mel) olan yirmi sekiz (28) mezhep bulunduğu bilgisini aktarır. Bunlardan dördü fıkıh, dördü kelam, dördü hem fıkıh hem kelam, dördü müntesibi kalmamış (kaybolmuş/münderis), dördü hadîs ashâbı, dördü ise başka mezhepler tarafından asimile edilmiş (galip gelinmiş) ve dördü ise kırsal kesim mezhebdir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

Fıkıh mezhepleri: Hanefî, Malikî, Şafiî ve Dâvûdî (Zahirilik).

Kelam mezhepleri: Mu'tezile, Neccâriyye, Küllâbiyye, Sâlimiyye.

Hem fıkıh hem kelam mezhepleri: Şia, Hâricîler, Kerrâmiyye, Bâtıniyye.

Hadîs Ashâbı: Hanbeliyye, Râhuviyye, Evzâiyye, Münzîriyye.

Kaybolmuş (münderis) mezhepler: Atâiyye, Sevriyye, İbâdiyye, Serahsiyye.

Galip mezhepler: Eş'ariyye Küllâbiyye'ye, Bâtıniyye Karmatiyye'ye, Mu'tezile

Kaderiyye'ye, Şia Zeydiyye'ye, Cehmiyye Neccâriyye'ye galip gelmiştir.

Kırsal kesim mezhepleri: Za'ferâniyye, Hürremdiniyye, Ebyadiyye, Serahsiyye.

Makdisî'ye göre isimleri yaygın olarak kullanılan mezhepler bunlardan ibarettir.

Bunların bazılarının çeşitli sayıda lakapları bulunmaktadır. Her ne kadar bu lakaplarla birlikte sayı artıyor izlenimi doğuyorsa da, aslında ehline bilindiği gibi gerçek anlamda sayısal bir artış söz konusu değildir. Onun bu ifadesinde mezhep sayısını artıranların bir mezhebin birden fazla lakabını ayrı birer mezhep olarak sunmalarından kaynaklandığına işaret vardır. Mezheplerin isimlerinin artması da hasımlarının onlara çeşitli 'yerici' adlar takmasının yanı sıra taraftarlarının da kendi mezheplerine

¹⁶ a.e., s. 25-26.

¹⁷ Ebü Muzaffer el-İsferâyînî, *et-Tabsîr fi'd-dîn* (nşr. Kemal Yûsuf el-Hût), Beyrut 1403/1983, s. 10-11.

¹⁸ Abdulkahir el-Gilânî, *el-Gunye li tâlibi'l-Hak azze ve celle*, Beyrut 1288, s. 75.

¹⁹ İbn Mürtezâ, a.g.e., s. 29.

'öväücü' bir takım isimler vermesinden ileri gelmektedir. Çünkü mezheplerin isimlerine bakıldığında kimi övgü kimi yergi ifade etmektedir. Övgü ifade eden lakaplar 'içerden' yani çoğunlukla mezhep taraftarlarınca; yergi ifade edenler ise 'dışardan' yani muhalifler veya hasımlar tarafından takılmaktadır.²⁰

İÇERDEN VE DIŞARDAN İSİMLER

Buraya kadar verilen bilgilerden bir mezhebin 'kitle' ve 'düşünce' olmak üzere iki ana unsur üzerine oturduğu görülmektedir. Bu iki ana unsurun bir arada ve bütünleşmiş şekilde bulunmasıyla bir mezhebin teşekkülü gerçekleşmiş demektir. Ancak söz konusu kitlesel birliktelik ile düşünsel bütünlüğün hangisinin önce olduğunu/olması gerektiğini söylemek oldukça zordur. Kimi zaman kitlesel birliktelik etrafında bir düşünce örgüsü oluşurken, kimi zaman bir düşünce etrafında kitlesel birliktelik meydana gelebilmektedir. Yukarıda da geçtiği gibi İslam tarihindeki mezheplerin oluşumuna bakıldığında, kitlesel birlikteliklerin öncelik taşıdığı söylenebilir. Her ne kadar siyasî ve ekonomik bir takım saiklerle hareket edilse bile, öncelikle ortada bir fikirden çok bir topluluk bulunmaktadır. Bu toplulukların ismi genelde Hâricîlerin ilk ismi olan 'Harûriyye' isminde olduğu gibi ya buldukları yere göre ya 'Hâricî' isminde olduğu gibi yaptıkları eyleme göre ya 'Kaderiyye' de olduğu gibi taşıdıkları fikre göre ya da 'Alevî' isminde olduğu gibi etrafında toplandıkları lider ya da imam tanıdıkları kişinin ismine göre olmaktadır.

Bir güçlük de mezhebin isminin içerden mi yoksa dışardan mı verildiğini tespit etmektir. Bir kişi ya da grubun bir mezhep çatısı altında bulunması öncelikle bulunan açısından aidiyeti ifade eder. Ancak o çatıya isim vermek her zaman çatının altında bulunanlarca olmadığı da bir gerçektir. Nitekim ilk kitlesel teşekkül kabul edilen Hâricîlerin teşekkül safhasında kendilerine hangi ismi uygun bulduklarını bilmiyoruz. Kaldı ki, anılan grubun teşekkül oluştururken bir isim düşündüğü de söylemek zordur. Hâricîlerin oluşum sürecine bakıldığında bilinçli bir birliktelikten ziyade, olayların gelişiminin sürüklediği bir birliktelik şeklinde gerçekleştiğini söylemek daha isabetli bir tespit olacaktır. Bu yüzden Hâricî hareketi planlı ve programlı bir teşekkül şeklinde tanımlamak pek mümkün görünmemektedir. Oluşum ve gelişim süreci incelendiğinde bu birlikteliği "olayların gelişimine paralel ortaya çıkmış, tepkisel bir hareket" olarak tanımlamak daha doğru ve isabetlidir. Çünkü yeni bir teşekkül oluşmuş değildir, daha önceden Hz. Ali etrafından oluşmuş bir teşekkülden ayrılma söz konusudur. Bu ayrılmanın neticesinde ortaya kendisinden ayrılan 'ana grup' ve ayrılan 'küçük grup' olmak üzere iki grup meydana gelmiş oldu. Böyle bir ortamda, ayrılan grubun ana grup tarafından tanımlanıp isimlendirilmesi gündeme gelecektir. Öte yandan bu ayrılma ana grup tarafından hoş karşılanmayacağından, doğal olarak ayrılan gruba yönelik ayırt edici ve çoğunlukla yerici bir tanımlamada bulunacaktır. Nitekim ana grup olan Hz. Ali taraftarlarınca ilk planda ayrılıkçı bu grubun toplandıkları yer olan 'Harûrâ'²¹ dikkate alınarak onlara yönelik 'Harûriyye' ismi ile bir tanımlama yapıldığı görülür. Daha sonra söz konusu yerden ayrılmalara ve hareketlerine devam etmeleri neticesinde yaptıkları eylem dikkate alınarak "cemaatin ittifak ettiği imama isyan edenler, başkaldıranlar"²² anlamında 'havâric' şeklinde ikinci ve kalıcı bir isimlendirme söz konusu oldu. Muhaliflerinin bu isimlendirmelerinden

²⁰ Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm* (nşr. M.J. De Geoe), Brill 1906, s. 37-38.

²¹ Harûrâe, Kufe yakınlarında bir mahallin adıdır.

²² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 132.

sonra Hâricîlerin, savunma anlamı taşıyan 'nefsini Allah'a itaat uğruna satanlar' anlamında 'şurât' ismini kendilerine verdikleri görülmektedir. 'Harûriyye', 'havâric' ve 'mârîka' gibi isimler, onlara, muhalifleri tarafından 'dışardan' verilen yerici isimler iken, 'şurât' kendilerine uygun gördükleri 'içerden' övücü bir isimdir.²³

Hâricîlerin siyasî görüş ayrılığından doğan bu birlikteliğine karşılık, bir fikir etrafında meydana gelmiş olan teşekküle ilk ve en uygun örnek Mu'tezile'dir. Mu'tezile isminin bu gruba verilmesi ile ilgili anlatılanlara bakıldığında öncelikle bu ismin muhalif veya teşekkül içerisinde yer almayanlarca 'dışardan' verilen bir isim olduğu açıkça görülür. Daha sonra Mu'tezile'nin bu ismi kendine göre yorumlayıp 'içerden' isim haline dönüştürme çabaları yukarıdaki gerçeği değiştirmez. Bu isimlendirme ile ilgili en meşhur rivayete göre Mu'tezile'nin önderleri olan Vasıl b. Ata ile Amr b. Ubeyd'in Hasan-ı Basrî'nin meclisinden ayrılarak mevcut topluluğu terk etmesi veya Hasan-ı Basrî'den sonra yerine geçen Katade ile anlaşamayıp gruptan kopmaları sonucunda 'topluluktan ayrılanlar/kopanlar anlamında' 'mu'tezile' kelimesi kullanılmış olmalıdır.²⁴ Bu rivayet esas alınrsa Hz. Ali'nin etrafında toplanan ana gruptan Hâricîlerin ayrılması ile Vasıl ve Amr'ın Hasan-ı Basrî'nin meclisinden ayrılmasının büyük bir benzerlik arz ettiği görülecektir. İki grup arasındaki benzerlik, meydana gelen ayrılığın bir fikir etrafında bütünleşmek şeklinde değil, bir çatı altında toplanmış olan gruptan ayrılma şeklinde gerçekleşmiş olması; farklılık ise, Hasan-ı Basrî'nin temsil ettiği ana grubun siyasî değil, fikrî bir teşekkül olmasıdır. Dolayısıyla Hâricîlerden farklı olarak Mu'tezile'nin ayrılık gerekçesi siyasî değil, fikrîdir. Ancak buradaki ayrılmanın da baştan beri tasarlanmış bir teşekkül şeklinde olmadığından, isimlendirmenin kendilerinden ziyade ana grup tarafından yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim 'mu'tezile' kelimesini 'cemaatten ayrılanlar, kopanlar, marjinalleşenler' şeklindeki olumsuz anlamları daha yaygındır ve Sünnî kesim 'mu'tezile' kelimesinin bu anlamlarını gözeterek kullanır. 'Mu'tezile' lafzını, Hz. Hasan'ın Muaviye ile anlaşması sonucu oluşan hoşnutsuzluklarını göstermek için evlerine veya mescitlere kapananlara verilen isim²⁵ olarak da alsak yine aynı sonuca ulaşırız. Çünkü burada da toplumdaki ayrılma ve uzlete çekilme durumu söz konusudur. Ancak Mu'tezile mensupları bu tür yakıştırmalardan kurtulmak için öncelikle kendilerine 'adalet ve tevhid topluluğu' anlamında 'ehlü'l-adl ve't-tevhîd' ismini 'içerden bir isim olarak kullanma eğilimindedirler.²⁶ Öte yandan onların 'mu'tezile' isminden kurtuluş olmadığını gördüklerinden, 'dalaletten ve kötülüklerden ayrılanlar, uzaklaşanlar; kötülüğün bulunduğu yerden hicret edenler' anlamında bu isme olumlu ve 'içerden' bir anlam yüklemeye yöneldikleri de görülür.²⁷

²³ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Hâricîlerin lakaplarını, 'havâric', 'harûriyye', 'şurât', 'muhakkime' şeklinde sıraladıktan sonra "onların 'mârîka' dışındaki diğer bütün lakaplara razı oldukları" bilgisini verir. 'Marika'yı kabul etmemelerinin sebebi de 'okun yaydan çıktığı gibi dinden çıkarlar' anlamının bu kelimeye yüklenmesinden dolayıdır. (*Makâlatü'l-İslâmiyyîn*, s. 127). Buna karşılık Şehristânî, 'Hâricî' isminin onlara 'imama (meşru halife) karşı isyan etmeleri sebebiyle verildiğini bildirmektedir. (*el-Milel ve'n-nihal*, II, 132).

²⁴ Cağfer Karadaş, "Mu'tezile'nin Oluşum ve Gelişim Süreci", *Marife*, yıl 3, sy. 3, Konya Kış 2003, s. 17-18.

²⁵ Malatî, *et-Tenbih ve'r-red*, Beyrut 1388/1968, s. 36.

²⁶ Zühdfî Hasan Carullah, *el-Mu'tezile*, Kahire 1366/1947, s. 5; Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Ehl-i Sünnet Ehl-i Bid'at Adlandırmaları*, Erzurum 2001, s. 31.

²⁷ Cağfer Karadaş, "Mu'tezile'nin Oluşum ve Gelişim Süreci", s. 17-18.

ÖVGÜ VE YERĞİ İSİMLERİ

Yukarıda 'içerden' ve 'dışardan' isimler diye verdiğimiz mezhep isimlerini 'övgü' (medih) ve 'yergi' (zemm) isimleri diye kategorize etmek de mümkündür. Bu kategorize, hem mezhep isimlerinin mahiyetini hem de 'içerden' ve 'dışardan' isimler ile neyi anlatmayı amaçladığımızı daha açık ortaya koyacaktır. İçerden isimler övgü ifade ederken dışardan isimler tam tersi yergi ağırlıklı kelime ve kavramlar şeklinde ortaya çıkar. Bundan dolayı olsa gerek, bazı alimler bu tür mezhep adlarına 'isim' yerine 'lakap' demeyi tercih ederler. Çünkü 'isim' kişinin ya da grubun kendi tercihi olurken 'lakap' başkası tarafından nispet olunandır ve manası bazen övgü ifade ederken bazen de yergi ifade edebilmektedir.²⁸ Nitekim Türkçe'de de 'lakap' karşılığında 'takılan' veya 'takma ad' ifadeleri kullanılır.²⁹ İncelendiğinde mezhep isimlerinin büyük çoğunluğunun lakap/takma ad şeklinde olduğu da açıkça görülebilir. Çünkü insanların isimlendirilmesinin aksine³⁰ bir teşekkülün oluşmasında isim, en son planda düşünülür. Diğer bir ifade ile önce teşekkül meydana gelir veya getirilir daha sonra isim konusu gündeme gelir.

Makdisî, 'ehlü's-sunne ve'l-cemaa', 'ehlü'l-adl ve't-tevhîd', 'el-mu'minûn' ve 'ashâbü'l-hudâ' isimlerini övgü; revâfız, mücbire, mürchie ve şükkâk gibi isimleri de yergi isimleri olarak tasnif eder.³¹ Onun bu tasnifine sözelimi, müşebbihe, mücessime, kaderiyye, mu'tezile gibi yergi anlamı taşıyan isimler ile 'ashâbü'l-hadîs, 'el-fırkatü'n-nâciye' ve 'es-sevâdü'l-a'zam' gibi övgü ifade eden isimlerin de eklemek mümkündür.

Buraya kadar verilen malumattan tarihî süreç içerisinde konulmuş mezhep isimlerini düşündüğümüzde büyük çoğunluğunun dışardan yergi amaçlı verildiği açıkça görülecektir. Buna en önemli delil, IV./X. asır önemli tarihçilerinden Makdisî'nin (ö.355/966) *el-Bed' ve't-târîh* adlı eserinde verdiği şu bilgidir:

*"Mu'tezile mensupları tevhîd konusunda kendilerine muhalefet edenlere 'müş-rik', İlahî sıfatlar konusunda kendilerine muhalefet edenlere 'müşebbihe', vaîd konusunda kendilerine muhalefet edenlere ise 'mürchie' şeklinde isimler takıyorlardı."*³²

Bu metinden, bir takım mezheplerin gerçekte sadece muhalifler tarafından verilen isimlerden ibaret olduğu şeklinde bir izlenim çıkarmak da mümkündür. Her ne kadar o isim altında bir takım şahıslar ve gruplar sayılmış olsa da, bunlar gerçeği yansıtmamaktadır. Bu da, daha önce işaret edildiği gibi mezhep sayısının gerçek dışı bir takım isim ve lakaplarla abartıldığı şeklindeki tespiti doğrulamaktadır.

EHL-İ SÜNNET TOPLULUĞUNA VERİLEN İSİMLER

Ehl-i Sünnet'i tek parça bir yapı olarak düşünmek oldukça zordur. 'Selef' dediğimiz sahâbe, tâbiîn ve tebeüttâbiîn dönemindeki siyasî ayrılıkları göz ardı edersek en

²⁸ Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, (nşr. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısri), Beyrut 1412/1992, s. 603.

²⁹ Türk Dil Kurum tarafından yayınlanan *Türkçe Sözlük*'te 'lakap' şöyle tanımlanır: "Bir kimseye veya bir aileye kendi adından ayrı olarak sonradan takılan, o kimsenin veya ailenin bir özelliğinden kaynaklanan ad." (lakap md.). Aynı yerde 'lakap takmak' ise "bir kimseye onun bir özelliğini belirtecek bir ad vermek" şeklinde tanımlanır.

³⁰ İnsanların isimleri her zaman lakap ve künyelerinden önce gelir. Doğduğunda ona önce bir isim takılır ardından lakap ve künyesi ortaya çıkar. Ebü'l-Bekâ, a.g.e., s. 603.

³¹ Makdisî el-Beşşâri, *Ahsenü't-tekâsım*, s. 37.

³² Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, V, 142.

azından inanç alanında 'tek parça' yapıdan bahsetmek mümkün olabilir. Ancak Hasan-ı Basrî'nin ders halkasındaki Vasil b. Ata ve Amr b. Ubeyd'in başını çektiği 'Mu'tezile' ile Katade'nin başını çektiği 'Ehl-i hadîs' arasındaki ayrılık tabii dönemin-den itibaren inanç alanında da bir çatlamanın başladığının göstergesidir. Öte yandan tebeüttâbiîn döneminde Ehl-i Rey'in temsilcisi Ebû Hanife ile Ehl-i Hadîs'in temsilcisi Evzaî arasındaki ihtilaf kayda değerdir. Bununla birlikte Ebû Hanife ile Medine imamı Malik b. Enes arasındaki nispeten sıcak ilişki göz önüne alındığında, Evzaî ile olan ihtilafın Emevî siyasetinin bir parçası olabileceği de akla gelmektedir. Çünkü Evzaî'nin Şam'da Emevî idarecilerinin yanında yer almasına karşın Ebû Hanife'nin daha çok onların sertlik yanlısı ve asabiyet rengi taşıyan politikalarına muhalif bir çizgi takip ettiği bilinmektedir.

Mihne uygulaması ile birlikte Ehl-i Sünnet arasındaki çekişme ve çatlak hem mahiyet değiştirmiş hem de derinleşmiştir. Bu dönemde ihtilaf bir yandan Abbâsî iktidarı yanında yer alan Hanefilerle muhalif tarafı temsil eden Hanbelîler ve Ehl-i Hadîs'ten müteşekkil muhafazakar kesim arasında, öte yandan ise itikadî ilke ve problemlere aklî izah getirme çabası içerisinde olan İbn Küllâb, Haris el-Muhâsibî gibi dönemin Sünnî alimleri ile anılan muhafazakar kesim arasında cereyan ettiği görülür. Bu, Ehl-i Hadîs ve Selefîyye ile birer kelim ekolü olan Mu'tezile, Eş'ariyye ve Matüridiyye arasında günümüze kadar devam eden 'kelamcı-hadisçi ihtilafı'dır.

Anılan parçalı yapı içerisinde Ehl-i Sünnet topluluğu için tarih boyunca birçok isim kullanılmıştır ve hâlen de kullanılmaktadır. Bu isimlerin bir kısmı bütün bir topluluğu ifade ederken bir kısmı topluluk içindeki bir veya birkaç alt mezhebe işaret etmektedir. Mezheplere konulan veya verilen isimleri o mezhepler için birer 'tanıtıcı/tanımlayıcı' sıfat olarak da değerlendirmek gerekir. Sözelimi, 'ehl-i sünnet' bir mezhep ismi olmakla birlikte aynı zamanda söz konusu mezhebin 'sünnet' etrafında oluşmuş bir bütünlük ve fikir örgüsü olduğunu da beyan etmektedir. Bunun gibi diğer isimler de, isim olarak bir mezhebe işaret ederken aynı zamanda mezhebin mahiyeti hakkında bilgi vermektedir.

Ehl-i Sünnet mezhebinin övgü isimleri içerisinde öne çıkanları, ashâbü'l-hadîs, ehlü's-sünne, ehlü'l-cemaa, ehlü's-sünne ve'l-cemaa, ehlü's-sünne ve'l-adl, es-sevâdü'l-a'zam, el-fırkatü'n-nâciye, ehlü'l-hak, ehlü'l-hüdâ şeklinde saymak mümkündür. Yergi isimleri olarak ise, bütününe yönelik olarak 'sıfatiyye, müşebbihe, mücbire; alt mezheplere yönelik Hanbelîler için 'haşviyye, müşebbihe ve mücessime'; Hanefîler için 'mürchie' gibi isimler kullanılmaktadır.

ÖVGÜ İSİMLERİ

'Ehlü's-sünne' Hz. Peygamber'in uygulamalarına ve sözlerine sıkı sıkıya bağlı olan gruplar tarafından sahiplenilmiş bir isimdir. Ancak bu ismin ne zaman kullanılmaya başlandığı konusu henüz açıklığa kavuşturulmuş değildir. Muhammed b. Sîrîn (ö.110/729) tarafından 'sâhibü's-sünne' veya 'ehlü's-sünne' şeklinde kullanıldığı şeklinde rivayetler bulunmakla³³ birlikte bu kadar erken bir tarihte bu ifadenin kullanılmış olması ihtimali zayıf görünmektedir. Hicrî I. asrın sonu veya II. asrın başlarında vefat etmiş olan Hâricî müellif Sâlim b. Zekvân'a nispet edilen *Sîre*'de ise 'sünnet' ve 'bid'at' kavramlarının kullanıldığı görülmektedir. Ona göre Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer Hz. Peygamberin sünnetini takip ederken Hz. Osman döneminde

³³ Dârimî, Mukaddime, I, 112; Hatib el-Bağdâdî, el-Kifâye, 122.

bid'atlar zuhur etmiş ve o, Hz. Peygamberin sünnetinden yüz çevirmiştir.³⁴ Bunların yanı sıra 'ehlü's-sunne' ifadesinin Hicri II. asrın başlarında vefat etmiş olan Hasan-ı Basrî tarafından da kullanılmıştır.³⁵ Bu durumda bu kavramın ikinci asırdan itibaren kullanılmaya başladığını söylemek mümkün hale gelmektedir. Çünkü yukarıda geçtiği gibi Dârimî'nin *Sünen*'inde Hasan-ı Basrî'nin kullandığının ifade edilmesi ve Ahmed b. Hanbel'in *er-Red ale'z-zenâdika* adlı eserinde geçmesi³⁶ bu kavramını o çağda yaygınlık kazandığının açık delilidir. Ehlü's-sünne kavramının rastlandığı en eski kaynaklardan biri de, Ebu Hanife'nin Osman el-Bettî'ye gönderdiği *Risale*'dir. *Risale*'de Ebu Hanife, kendisine 'mürce' diyenlere karşı 'Ehlü's-Sünne ve'l-Adl=Sünnet ve Adalet Taraftarları'ndan olduğunu beyan eder. Aslında söz konusu ifadede o dönemde bu ismin bilinen ve kullanılan bir isim olduğunu çıkarmak da mümkündür. Yazılan bir 'mektup' olduğuna göre, muhatapın bu ismin mana ve mahiyetini biliyor olması gerekir. Aksi takdirde, Ebû Hanife anlamsız bir hitapta bulunmuş veya kendisine sadece anlamını kendisinin bildiği bir isim yakıştırmasında bulunmuş olur. Ancak 'Adl=Adalet' kısmının daha sonraki dönemlerde kullanıldığı henüz tespit edilmiş değildir. Muhtemeldir ki, Mu'tezile'nin kendisine nispet ettiği 'Ehlü'l-Adl ve't-Tevhîd=Tevhid ve Adalet Taraftarları' isminde 'adalet' kelimesinin geçiyor olması Ehl-i Sünnet'in bunu terk etmesine sebep olmuş olabilir. Bunun yerine 'ehlü's-sünne' ismi ile 'cemaat taraftarları' anlamında 'ehlü'l-cemaa' isimlerinin birleşmiş şekli olan 'ehlü's-sünne ve'l-cemaa' isminin yaygınlaştığı görülür. 'Ehlü's-sunne' şeklindeki kullanım Ahmed b. Hanbel'in telifleri içinde geçmektedir.

Ehl-i Sünnet adlandırmasının kimleri veya hangi grupları kapsadığı konusunun ise daha sonraları gündeme geldiği görülür. Sözgelimi Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö.333/944) ders arkadaşı olan Hakîm es-Semerkandî (ö.342/953) Ehl-i Sünnet'in çerçevesini "Nebiler ve rasuller yolu, onları takip eden sahabe ve onlara tabi olan alimler, müçtehidler, zahitler ve âbidler yolu" şeklinde çizer.³⁷ V. asır Hanefî alimlerinden Ebü'l-Yüsr el-Bezdevî (ö.493/1100) ise bu çerçeveyi biraz daha netleştirerek Sünnî grupları yedi mezhep şeklinde tespit eder ve şöyle sıralar: Fakihler (Fukahâ), Kıraat alimleri (Kurrâ), Sufiler, Ashâbü'l-Hadîs, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ve takipçileri, Eş'arî mezhebine bağlı olan Şâfiîler, son olarak Ebû Muhammed el-Kattân'ın taraftarları olan Küllâbiyye. Akabinde birkaç mesele dışında bu gruplar arasında ihtilaf olmadığını eklemeyi de ihmal etmez.³⁸ Öte yandan 485/1092 tarihinde Gazne'de *Beyânü'l-edyân* adıyla Farsça bir fırak kitabı yazan Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Ubeydullah el-Hüseynî el-Alevî adlı bir Hanefî alimi Sünnî mezhepleri Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Rey olarak ikiye ayırmakta ve Davudiyye (Zahirilik), Şâfiyye, Malikiyye, Hanbeliyye ve Eş'ariyye'yi

³⁴ Sâlim b. Zekvân, *Sîre (The Epistle of Salim b. Dhakwan, P. Crone and F.W. Zimmermann)*, Oxford, New York 2001, s. 76-82. (Bu tür kaynaklarda 'bid'at' karşılığında kullanılan 'sünnet' kavramının Hz. Peygamberin sözlerinden çok 'uygulaması' anlamında kullanıldığını da göz ardı etmemek gerekiyor. Bu konuda bk. Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara 2000, s. 161-165).

³⁵ Dârimî, *Sünen*, "Maddime" 23.

³⁶ Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye* (Ali Sami en-Neşşâr-Amman Cem'i et-Tâlibî, *Akâidü's-selef* içerisinde), İskenderiye 1971, s. 96.

³⁷ Hakîm es-Semerkandî, *es-Sevâdü'l-a'zam*, İstanbul ts. Yasin Yayınları, s.99. Hakîm es-Semerkandî, aynı eserinde, mensubu bulunduğu Sünnî çizgide olanların isimlerini sahabeden başlamak üzere dönemindeki fakihler, zahidlere kadar tek tek verir. Böylelikle mezhebin kimlere dayandığı ve kimler tarafından temsil edildiğini göstermek ister. bk. a.e., s. 79-85.

³⁸ Ebü'l-Yüsr el-Bezdevî, *Usûlü'd-dîn* (nşr. Hans Peter Linss), Kahire 1383/1963, s. 242.

Ehl-i hadîs grubu kapsamında değerlendirirken, Ehl-i Rey'in sadece Hanefiyyeden ibaret olduğunu belirtir.³⁹ Eş'arî cephede de kapsam belirleme çabasının IV. ve V. asırlarda başladığı gözlenmektedir. Sözelimi Eş'arîlerin önde gelenlerinden ve fırak edebiyatı müelliflerinden Abdulkâhir el-Bağdâdî, "Ehl-i Sünnet'in çerçevesini, Sünnî mütekellimler, fakihler, muhaddisler, Arap dilcileri, kıraat ehli, müslüman mücahitler, Ehl-i sünnet tarafında yer alan avam tabakası" şeklinde sekiz sınıf olarak tespit eder.⁴⁰ Bazı 'bid'at' kategorisi içerisinde değerlendirilen mezheplerin Sünnî gruba dahil edenler de çıkmaktadır. Sözelimi, Eş'arî ve Matürîdîlerin çoğunluğu tarafından bid'at gruplar içerisinde sayılan Kerrâmîye mezhebi Hanefî olan ünlü coğrafyacı Makdisî el-Beşşârî tarafından Sünnî gruplardan biri olarak görülmektedir. Ona göre Hanefî, Malikî, Şafiî ve Hadîs ehline mensup olanlar eğer dini hususlarda bir aşırılık göstermiyorlarsa Sünnî kabul edilmesi gerekir. Kerrâmîler de onun kanaatine göre Hanefî mezhebine mensup zühd ve takva sahibi bir gruptur; bu yönleri ile de Sünnî grup içerisinde değerlendirilmesi gerekir.⁴¹

'Topluluk taraftarları' anlamındaki 'ehlü'l-cemaa', özellikle Ehl-i Sünnet' tarafından en çok tercih edilen isimler arasındadır. Bu tercihe gidilmesine yetmiş iki fırka hadisinde geçen ve fırka-i nâciyeyi 'topluluk' (el-cemaa') şeklinde tayin eden ifadelerin çok büyük etkisinin olduğunu söylemek gerekir. Anlamı buna yakın olan ve yine yetmiş iki fırka hadislerinin bazılarında geçen 'es-sevadü'l-a'zam' ifadesi de mezhep ismi olarak aynı saikle tercih edilir. Bilhassa Sünnî olan Hanefî ulema III. ve IV. asırlarda bu iki ismi ön plana çıkardılar. Bunlar içinden Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'den (ö.333/994) önce yaşamış olan Ebu Mutî Mekhûl en-Nesefî (ö.318/990) 'ehlü'l-cemaa' ismini öne çıkarırken Mâtürîdî'nin arkadaşı olan Hakîm es-Semerkindî (ö.342/953) 'es-sevadü'l-a'zam'ı yazdığı Ehl-i Sünnet'in itikat esaslarını işlediği kitabına isim olarak verdiği görülür.

Ashâbü'l-hadîs ismi ise nispeten daha önceleri kullanılmakla birlikte kapsamının önceki iki isme göre daha dar tutulduğu görülür. Müslüman toplum içerisinde ilk kullanımının hadis tedvini ile başladığı kuvvetle muhtemeldir. Anılan iki isimden daha önce kullanılması da bu nedenden olsa gerektir. IV./X. yüzyıl müelliflerinden Harizmî'nin (ö.387/997) 'ehl-i sünnet' ifadesi yerine 'ashâbü'l-hadîs' adını kullandığı, ancak kapsamını Malikiyye, Şafiyye, Hanbeliyye ve Davudiyye (Zahiriye) ile sınırlandırdığı görülür. Ehl-i Sünnet içerisinde sayılan Hanefîleri, Mürcie içerisine dahil etmesi ile Sünnî kelam mezheplerinden olan Eş'ariyye ve Küllabiyye'yi Müşebbihe'den sayma yoluna gitmesi de ilginçtir.⁴² Benzer tavır gösteren İbn Hazm (ö.456/1064) da, merkez görüş olarak sahabe, tabiîn ve ashâbü'l-hadîsin yolunu gösterir; bunların dışında kalanları 'ehl-i bid'at' olarak niteler.⁴³ Eş'arî ise, bu ismi bazen 'ashâbü'l-hadîs' şeklinde kullanırken bazen ehlü'l-hadîs şeklinde kullanır; görüşlerini genişçe anlattığı yerde ise 'ehlü'l-hadîs ve's-sünne' şeklinde vermeyi tercih eder.⁴⁴ Sufilerin önde gelenlerinden olan Abdulkahir el-Gılânî, 'ashâbü'l-hadîs' ismini Ehl-i Sünnet'in yegane

³⁹ Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Ubedullah el-Hüseynî el-Alevî, *Beyânü'l-edyan* (trc. Yahyâ el-Haşşâb), *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, XIX/1, Kahire 1957, s. 11-58.

⁴⁰ Abdulkahir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 313-318.

⁴¹ Makdisî, a.g.e., s. 315.

⁴² Hârizmî, *Mefâtihu'l-ulûm*, Kahire 1401/1981, s. 18-21.

⁴³ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, Beyrut 1406/1986, IV, 227.

⁴⁴ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin*, s. 5, 172, 290-297.

ismi olarak değerlendirir. Ancak aynı yerde hem 'ehl-i sünnet' hem de 'ehl-i eser' isimlerini Ehl-i Sünnet topluluğuna nispet ederek olumlu anlamda kullanması çelişki gibi görünmektedir.⁴⁵ Onun ashâbü'l-hadîs' ismi lehindeki tercihi, içerisinde yer aldığı veya almak istediği Ashâbü'l-Hadîs' topluluğunu öne plana çıkartmak şeklinde değerlendirilebilir.

Kurtuluşa eren fırka anlamına gelen *fırka-i nâciye* (*el-fırkatü'n-nâciye*), 'Yetmiş İki Fırka Hadîsi'nde geçmekte, bu yüzden de her fırka mensubu bulunduğu fırkanın fırka-i nâciye olduğunu iddia etmektedir. Ehl-i sünnet de bunların başında gelmektedir. Genelde Sünnî alimler ehl-i sünnet kavramı ile fırka-i nâciye kavramını aynı kapsamda düşünmektedirler. Diğer bir deyişle onlara göre ehl-i sünnet kavramının kapsamı ne ise fırka-i nâciye'nin kapsamı da odur. Sözelimi Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* kitabını yarı te'lif şeklinde Türkçe'ye tercüme eden Nuh b. Mustafa el-Konevî (ö.1070/1659) bu kavram ile Ehl-i Sünnet ve'l-cemaatin kastedildiğini belirttiikten sonra kendi zamanındaki örf-i nâsda, fırka-i nâciye kavramıyla Hanefîlerin tabîi olduğu Matürîdiyye ile genelde Malikîlerin, Şafîîlerin ve Hanbelîlerin tabîi olduğu Eş'ariyye mezhebinin kastedildiğini kaydeder.⁴⁶ Mütercim Asım Efendi de aynı kanaati *Emâlî Kasîdesi'*ne yazdığı şerhte ifade eder.⁴⁷ Şu kadar var ki, bazı fırka mensupları özellikle kendi fırkalarının fırka-i nâciye olması noktasında son derece ısrarlı görünmektedirler. Sözelimi, ünlü Eş'arî alimi Adududdîn el-Îcî, fırka-i nâciye'nin sadece Eş'arîler olduğunu iddia ederken⁴⁸, Zeydî alim İbnü'l-Murtaza, sadece Zeydiyye'nin fırka-i nâciye olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁹ Horasan Batınîlerinden Ebû Temmâm ise fırka-i nâciye yerine cennetlik fırka isimlendirmesine yer verir ve Cennete girecek söz konusu fırkanın Ehl-i Bâtın (Batınîler) olduğu kanaatini serdeder.⁵⁰

Ehlü'l-hak ve ehlü'l-hüdâ isimlerinin ise daha çok kelam kitaplarında müelliflerce kendi taraftarlarını tebci ve konumlarını sağlam ve sahih göstermek maksadıyla kullanıldığı görüntüsü vermektedir. Özellikle bazı kelamcılar, kendi tercih ettiği ve taraftarlarının benimsediği görüşü verirken 'kâle ehlü'l-hak=hak taraftarları şu görüşü ortaya koydular' şeklinde bir ifade kullanırlar. Bazen 'ehlü'l-hak' yerine hidayet taraftarları anlamında 'ehlü'l-hüdâ' ifadesinin kullanıldığı da görülür. Bu iki ismin kullanılmasının bir başka nedeni ise, 'ehlü'd-dalâl' olarak nitelendirilen sapık mezhepler karşısında Ehl-i Sünnet'i hak ve hidayet üzere gösterme çabasıdır. Çünkü mezhepler taksim edilirken iki temel kategori bulunmaktadır: Hidayet üzere bulunanlar ve dalâlet üzere bulunanlar. Zaten fırak edebiyatının doğuş ve yaygınlık kazanmasının nedeni 'sapık' kabul edilen fırkaların açıklanması suretiyle 'hak' fırkanın korunması ve güçlendirilmesidir. Nitekim fırak edebiyatı kitaplarının mukaddimesinde bu amaç açıklıkla ortaya konulur. Bu çerçeveden olmak üzere V./XI. asır alimlerinden Abdulkahir el-Bağdadî, "hakiki dini ve doğru yolu açıklamayı ve

⁴⁵ Abdulkahir el-Gılânî, *el-Gunye li tâlibi'l-Hak azze ve celle*, Beyrut 1288, s. 71.

⁴⁶ Nuh b. Mustafa el-Konevî, *Terceme-i Milel ve Nihal* (Mütercim Asım Efendi, *Merahu'l-meâlî fi şerhi'l-Emâlî*, eserinin kenarında), İstanbul ts., s. 128.

⁴⁷ Mütercim Asım Efendi, *Merahu'l-meâlî fi şerhi'l-Emâlî*, İstanbul ts., s. 8.

⁴⁸ Celaleddin ed-Devvânî, Celâl (Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye), İstanbul 1306, s. 4.

⁴⁹ İbn Mürtaza, *a.g.e.*, s. 29, 36.

⁵⁰ İbn Temmâm, *a.g.e.*, s. 8.

bunları keyfi ve bozuk düşüncelerden ayırmayı⁵¹ hedef olarak belirlerken Ebü'l-Muzaffer el-İsferâyîni (ö.471/1078) "batıl olanın özelliklerini açıklamak suretiyle hak ile karışmasını ve muhaliflerin bir takım sapıklıklar sokmasını önlemeyi"⁵² temel amaç olarak aldığı görülür.

YERĞİ İSİMLERİ

Ehl-i sünnete verilen yukarıdaki övgü isimlerinin yanı sıra dışardan yani muhaliflerince verilmiş birçok yergi ismi bulunmaktadır. Abdulkadir el-Gilânî bu isimleri ve isimleri veren muhalif grupları bir arada vermektedir. Onun verdiği bilgiye göre bir takım zındıklar, Ehl-i sünnet topluluğuna zındıklar, 'haşviyye'; Kaderiye, 'mücbire'; Cehmiye, 'müşebbihe'; Râfızîler, 'nâsıbiyye' şeklinde isimler takmışlardır. Ona göre bu isimlendirmelerinin nedeni onların Ehl-i Sünnete kızgınlıkları, kinleri ve de asabiyet duygularıdır.⁵³ Çekemediklerinden ötürü her fırka, gerçeğe uygun olmayan bir takım isimleri Ehl-i Sünnete verdi diye şikayet eden Hanbelî alim Abbâs b. Mansûr es-Seksekî el-Hanbelî, bu isimleri ve nispet edenleri şu şekilde kaydeder: Kulların fiilleri Allah'ın kaza ve kaderi ile olacağı inancından dolayı Kaderiler, 'mücbire'; 'İnşaallah mü'minim' dediklerinden dolayı Mürcie, 'şukkâkiyye'; imamın akd ile olacağını kabul etmeleri sebebiyle Rafizîler, 'nâsibe'; Allah'a sıfat nispet etmeleri dolayısıyla Cehmiyye, 'müşebbihe'; "Allah Kur'an'ı harf ve ses ile tekellüm etti" demeleri sebebiyle Eş'ariler 'mücessime; Büyük çoğunluğun (es-Sevadü'l-a'zam) hata üzere birleşmesini caiz görmediklerinden dolayı Batınîler, 'musavvibe'; namazı terk eden eğer farzietini inkar etmiyorsa mü'mindir görüşünden dolayı Mansuriye fırkası, 'mürcie' şeklinde Ehl-i Sünnet topluluğuna isimler taktılar.⁵⁴

Ehl-i Sünnet topluluğunun belirleyici ve ayırt edici ortak paydası durumunda olan ilahî sıfatları kabul etmeleri kelâmî ifade ile ilahî sıfatlar ispat etmeleri dolayısıyla özellikle Mu'tezile tarafından '*sıfatçılar*' diye anılmışlardır. Burada bu isimlendirmenin yergi ifade etmesi Mu'tezile'nin zata zait kadim bir manayı Allah'a nispet etmeyi itikadî açıdan yanlış bulmalarından kaynaklanmaktadır. Onlara göre Allah'ın sıfatları zatın aynı olup, ayrı bir varlıkları yoktur. Aynı gerçeklik ispat edenler dinî anlamda yanlış düşmüşler ve Allah'ın zatının yanında ayrı gerçeklikleri bulunan sıfatlar ihdas etmişlerdir. Mu'tezile bu tür sıfat ihdas edenleri '*sıfatiyye*' ya da '*ashâbü's-sıfat*' olarak anmaktadır.⁵⁵ Bu adlandırmanın, daha sonra bizzat kendisi Ehl-i Sünnet'in Eş'arî grubuna mensup olan Şehristânî tarafından da benimsendiği ve kullanıldığı görülür. Ancak o, bu kavramı sıfatları kabul edenlerin ortak paydası şeklinde kullanır. Çünkü ona göre Ehl-i Sünnetin yanında Kerramiyye ve Müşebbihe de bu ortak paydaya dahildir.⁵⁶

Burada belki bu konuda kısaca açıklayıcı bilgi vermekte yarar vardır. Sıfat etrafındaki tartışmayı 'kader' konusu ile Kur'an'ın yaratılmışlığına bağlı bir problem olarak görmek gerekir. Bu problemin iç ve dış olmak üzere iki temel nedeni vardır. İç

⁵¹ Abdulkahir el-Bağdâdî, a.g.e., s. 4.

⁵² Ebû Muzaffer el-İsferâyîni, a.g.e., s. 11.

⁵³ Abdulkahir el-Gilânî, a.g.e., s. 71.

⁵⁴ Abbâs b. Mansûr es-Seksekî el-Hanbelî, *el-Burhân fî ma'rifeti akaidi ehli'l-edyân* (nşr. Halil Ahmed İbrahim el-Hâc), Beyrut 1400/1980, s. 61-62.

⁵⁵ Hayyât, *el-İntisâr* (nşr. Muhammed Hicâzî), Kahire ts. Mektebetü's-sekâfe, s. 108.

⁵⁶ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, I, 104-130.

neden olarak Emevîlerin, yürüttükleri politikalarını Allah'ın takdiri olarak nitelemek suretiyle 'hoyratça' bir yönetim ortaya koymaları ve geniş kitlenin de kaderci yaklaşımla bu politikayı kabul etmesi üzerine bu görüşün muhalifleri, öncelikle ve özellikle bu anlayışın değişmesi yönünde eğilim belirlemeye yöneldiler. Bu da kader problemi ve buna bağlı olarak sıfat sorununun gündeme gelmesine neden oldu. Hasan-ı Basrî ile dönemin Emevî halifesi arasındaki kaderle ilgili mektuplaşma bunun en açık örneği ve delilidir. Nitekim Kur'an'ın yaratılıp yaratılmadığı sorunu da sıfat problemi-ne bağlı olarak ortaya çıktı. Kur'an'ın yaratıldığını ilk ortaya atan Cehm b. Safvan aynı zamanda Allah'ın hakiki anlamda sıfatlarının olmadığını da ileri sürdü. Bu iki anlayışa muhalif olarak sahabeden başlamak üzere kaderi benimseyen, sıfatları ispat eden ve Kur'an'ı Allah'ın kelamı olarak niteleyen bir geniş kitle ortaya çıktı. İşte bu geniş kitleye bu muhalif kesim 'sıfatiyye=sıfatçılar' adını taktılar. Onlar da karşı kesime kaderi reddeden değil de kader konusunda ileri geri konuşanlar anlamında 'kaderiyye' ismini taktılar.⁵⁷

Dış sebepler ise muhtemeldir ki, İslam'ın Irak bölgesine intikali ile birlikte bölgedeki din ve inanç grupları arasında tartışılmakta olan kader konusu; söz/kelam/logos olarak nitelenen Hz. İsa'nın Hıristiyanlıktaki konumu dolayısıyla müslümanlar arasında Allah'ın sıfatları, Hz. Peygamber'in konumu ve Kur'an'ın durumu müslümanlarca da tartışılmaya başlandı. Bu konuların daha çok Irak ve Şam bölgelerinde problem olarak gündeme gelmesi bölge kültürünün söz konusu tartışmaların çıkış ve devamında ciddi anlamda etkisinin bulunduğunu gösterir. Nitekim ilk kelam mezhebi olan Mu'tezile'nin bu konularda görüş ileri sürmesi de, bunun en açık delilidir. Onlara göre Allah'ın sınırlı sayıda sıfatı vardır onlar da zatının ayındır. Kur'an Allah'ın fiilinin bir sonucu olarak yaratılmış ilahî bir mesajdır. Buna karşın Kur'an ve Sünnetteki bilgilerin zâhirinden hareket etmek suretiyle Mu'tezile aleyhine geniş kitle tarafından büyük bir muhalefet ortaya konuldu. Mu'tezile, hem kendisini ayırt etmek hem de karşı tarafı tanımlamak ve yermek için onlara yönelik sıfatçılar anlamında sıfatiyye lakabını uygun buldu.⁵⁸

Mu'tezile'nin Ehl-i Sünnete yönelik karşı isimlendirmesi bu noktada kalmadı, sıfatları 'hakiki anlamda ve zata zait birer gerçeklik' olarak ispat etmeleri dolayısıyla onlara yönelik Allah'ı yaratılmışlara benzetenler anlamında 'müşebbihe' ve hatta Allah'ı cisim sayanlar anlamında özellikle Hanbelîler kastedilerek 'mücessime' gibi isimleri de taktılar.⁵⁹ Batınîlerin de Ehl-i Sünnete yönelik benzer bir tavır içerisinde olduğu görülmektedir. Nitekim Küllâbiyye, Eş'ariyye ve Kerramiyye gibi kendilerini Ehl-i Sünnete müntesip sayan fırkalar onlara göre müşebbihe gruplarındandır.⁶⁰ Benzer yaklaşım *Mefâtihu'l-ulûm* sahibi Harizmî'de de görülür. Nitekim o da on üç müşebbihe fırkası içerisinde Küllâbiyye, Eş'ariyye ve Kerramiyye'yi de sayar.⁶¹ Makdisî ise 'Ashâbü'l-hadîs' dediği Hadîs ehlini müşebbihe fırkaları içerisinde gösterir.⁶²

Allah'ın aleme her an müdahale etmesi anlamına gelen ilahî sıfatları kabul etmeleri ve insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığına inanmaları, insan iradesinin

⁵⁷ Cağfer Karadaş, *Bakîllâniye Göre Allah ve Alem Tasavvuru*, Bursa 2003, s. 75-89, 129-138.

⁵⁸ a.e., a.yer.

⁵⁹ İbn Murtazâ, a.g.e., s. 24.

⁶⁰ Ebû Temmâm, a.g.e., s. 52-55.

⁶¹ Harizmî, a.g.e., s. 20.

⁶² Makdisî, *el-Bed' ve't-tarih*, V, 141.

sınırlandırılması anlamına geliyordu. Muhaliflerce bu durum insan iradesini yok sayma ve insanı belirlenmiş ve tayin edilmiş gidişata uymaya mecbur kılma şeklinde anlaşıldı. Bunun dolay da insanı belirlenmiş bir programa uymaya mecbur kılanlar veya kılınması gerekenler anlamında özellikle Ehl-i Sünnet camiasına 'mücbire' ismi verildi.

Bunların dışında Ehl-i Sünnet'in bir grubu olan Ebû Hanife ve taraftarları, imanda artma ve eksilmeyi kabul etmemeleri, 'ikrâr' ile 'tasdîk'i iman için yeterli görmeleri bazı gruplar tarafından günahları hafife almak olarak değerlendirildi ve bu gerekçe ile 'mürctie' nitelemesinde bulunuldu.⁶⁴ Eş'arî alimlerinden Şehristânî ve Cürcanî (ö.816/1413) aksi bir iddia ortaya atar ve Haricîler ve Mu'tezile'nin iman ve kader gibi konularda kendi düşüncelerine muhalif olanlara yönelik 'mürctie' şeklinde lakap takmış olmaları ihtimaline dikkat çekerler; Ebû Hanife'nin Mürctie'den sayılmasının da iftira olduğunu dile getirirler.⁶⁵ İbn Hazm ise Neccâriyye ve Kerrâmîyye'nin yanı sıra Eş'arîleri de Mürctie'den sayar. Başta Ebû'l-Hasan el-Eş'arî olmak üzere, Bakillânî, Simnânî ve İbn Fûrek'in isimlerine yer verir; İbn Küllâb el-Basrî'yi de bunlara dahil eder.⁶⁶ Ebû Hâtim er-Râzî ise üç çeşit mürctieden bahsedir: Cehm b. Safvân'ın başını çektiği Horasan mürctiesi, Gaylân ed-Dimeşkî'nin başını çektiği Şam mürctiesi ve Gays b. Amr el-Mâsîrî'nin başını çektiği Irak mürctiesi. Ebû Hanife ve benzerleri de bu son mürctie grubuna dahildir.⁶⁷ Hanbelî fırak yazarı Seksekî ise imanın sadece kalp ile olacağını kabul edip dil ile ikrarı ve fiilî ameli geciktirenleri mürctie olarak niteler.⁶⁸ Bu nitelemenin altına imanın kalp ile tasdîk olduğunu benimseyen Eş'arîler ve Matürîdîler de girer.

Mu'tezile, Batınîler, Hanefîler ve Sünnî kelamcılar, Ehl-i Hadîs'in ve Hanbelîlerin kendilerine yönelik sert muhalefetine karşılık onlara dolgu türü ilgisiz malzeme ile uğraşan, anlamsız ve boş sözler sarf edenler anlamında 'haşviyye' ismini nispet ettiler. Çünkü 'haşviyye' kelime itibariyle pamuk ve yün gibi dolgu maddesi anlamına gelen 'haşviyye' veya işe yaramayan çalı çırpı, çerçöp anlamına gelen 'haşve' kelimesine⁶⁹ nispet harfi eklenmek suretiyle elde edilmiştir. Bu anlamda Hanbelîlere ve bazı Hadîşçilere 'haşviyye' denmesinin sebebi, nasların zahirine takılarak gerçek anlamını görememeleri ve deyim yerindeyse 'gereksiz ve işe yaramayan bir takım materyalle' uğraşmaları nedeniyledir.⁷⁰ Hanefîlerden Ebû Mutî Mekhûl en-Neseftî, özellikle Hadîs Ehli'ni hadislerin farz bildiren ile sünnet bildirenlerini, sakındıran ile teşvik için olanlarını, nâsih ile mensûhlarını ayırt etmeksizin ve üzerinde düşünmeksizin hepsini tek bir kategoride değerlendirmekle suçlamakta ve onları 'haşviyye' ismi altında zikretmektedir.⁷¹ Ayrıca onun, 'müşebbihe ve 'eseriyye' isimlerini de Hanbelîler ve

⁶³ İbn Murtazâ, a.g.e., s. 23-24.

⁶⁴ Ebû Hâtim Ahmed b. Hamdân er-Râzî, *Kitâbü'z-züme* (nşr. Abdullah Selûm es-Sâmarrâî), Bağdat 1982, s. 263; Ebû Temmâm, a.g.e., s. 84; İbn Murtazâ, a.g.e., s. 113-114.

⁶⁵ Şehristânî, el-Milel ve'n-nihal, I, 164; Seyyid Şerîf Cürcanî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul 1311, III, 293.

⁶⁶ İbn Hazm, a.g.e., IV, 2004-227.

⁶⁷ Ebû Hâtim er-Râzî, a.g.e., s. 268-269.

⁶⁸ Abbâs b. Mansûr es-Seksekî el-Hanbelî, a.g.e., s. 17.

⁶⁹ Mütercim Asım, *Kamus Tercemesi*, İstanbul 1276, III, 796 (haşv md.).

⁷⁰ İbn Murtazâ, a.g.e., s. 114-115.

⁷¹ Ebû Mutî Mekhûl en-Neseftî, a.g.e., s. 121-122.

benzer düşünelere yönelik kullandığını söylemek mümkündür.⁷² IV./X. asır müelliflerinden İbn Nedîm, İbn Küllâb ve Ebü'l-Hasan el-Eş'arî gibi isimleri 'mücbire' ve 'haşviyye' isimleri ile niteler.⁷³ Öte yandan Batınî alim Ebû Temmâm, Ehl-i Hadis fırkalarının üçüncüsü olarak ele aldığı Hanbelileri daha sözünün başında 'haşviyye' olarak niteler.⁷⁴ İbnü'l-Murtazâ ise 'haşviyye'ye mensup olanlar arasında, Ahmed b. Hanbel ve İshâk b. Rahuveyh gibi meşhur hadisçileri sayar.⁷⁵ Ebû Muhammed el-irakî el-Hanefî, 'haşviyye' mensuplarının Ahmed b. Hanbel taraftarları şeklinde kendilerini tanıttıkları bilgisini verir.⁷⁶ Bununla birlikte Hanbeli alim Abbâs b. Mansûr es-Seksekî, 'haşviyye'yi Hanbelileri söz konusu etmeksizin mücessime gurupları olduğunu ileri sürer.⁷⁷

Şüphe içerisinde olanlar anlamına gelen 'şukkâk' adlandırması da yine çoğunluğu Ehl-i Sünnet içerisinde yer alan imanın artıp-eksilmesini kabul eden ve şehâdet getirmek suretiyle iman etmiş bir kişiyi 'umulur ki mü'mindir' diye tereddütle karşılayanlara yönelik kullanılır.⁷⁸ 'İnşallah mü'minim' demek suretiyle imanda istisnayı kabul edenler de bu kapsama dahil edilmektedir. Bu şekilde davrananlar ihtiyatlı yani her emrin son merhalede Allah'ın iradesine bağlı olduğu düşüncesiyle hareket ederken, muhalifleri bu ihtiyatlı durumu tereddüt ve şüphe olarak yorumlamakta ve onlara yönelik yergi içeren 'şüpheciler' anlamında 'şukkâk' ismi dışardan bir isim olarak verilmektedir.

SONUÇ

"Dinlerini parçalayanlar gruplara ayrıldılar. Her grup kendi yanındaki ile seviniyordu." er-Rum 30/32.

"İşlerini aralarında parçalayıp çeşitli kitaplara ayırdılar. Her grup kendinde olan ile seviniyordu." el-Mü'minûn 23/53.

Hz. Peygamberin vefatı ve bunu takip eden süreçte, müslüman topluluğun siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmelere paralel olarak bir değişim ve gelişme ile karşı karşıya kalması, topluluk içinde bazı problemlerin zuhuruna sebep oldu. Problemlere çözüm arayışları hem yeni problemlerin doğmasına hem de görüş ayrılıklarının gün yüzüne çıkmasına neden oldu. Dolayısıyla henüz sahabe döneminde gruplaşmalar meydana geldi. Gruplar arasındaki düşünce ve çıkar çatışmaları fiilî çatışmaları beraberinde getirdi ve Hz. Osman ile Hz. Ali döneminde istenmeyen can ve mal kayıplarına yol açtı. Zaman, görüş ayrılıklarını hem perçinledi hem de derinleştirdi.

Ortaya çıkan her grup kendi görüşlerinin isabetli diğerlerinin ise batıl olduğu iddiasında bulundu. Kendisini diğerinden ayırmak için öncelikle muhalifine ardından kendisine isimler verdi. Muhalifine isim verirken onu tanımlamayı ve gözden düşürmeyi sağlayacak ifadeler kullanmaya özen gösterdi. Buna karşılık kendisine övgü ifade eden ve başkalarına cazip gelecek isimler buldu.

İsimplendirmelerde bilgi, siyaset ve sayısal açıdan güçlü olanlar daha etkili oldu-

⁷² a.e., s. 120-121, 122-123.

⁷³ İbn Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. İbrahim Ramadân), Beyrut 1415/1995, s. 223-225.

⁷⁴ Ebû Temmâm, a.g.e., s. 38.

⁷⁵ İbn Murtazâ, a.g.e., s. 24.

⁷⁶ Ebû Muhammed Osman b. Abdullah b. el-Hasan el-irakî el-Hanefî, *el-Fıraku'l-Müfterika beyne ehli'z-zeyğ ve'z-zendeka* (nşr. Yaşar Kutluay), Ankara 1961, s. 84.

⁷⁷ Abbâs b. Mansûr es-Seksekî el-Hanbelî, a.g.e., s. 20.

⁷⁸ Ebû Hâtim er-Râzî, a.g.e., s. 268.

lar. Sözelimi ilk dönemlerde siyasî destek ve sayısal çoğunluk ile güçlü olan Muaviye taraftarları diğerlerini tanımlama yoluna giderken, sayısal çoğunluk ve merkezde yer alma avantajını kullanan Hicaz bölgesi ve onun hinterlandında yer alan ulema diğerlerine yönelik tanımlayıcı ve yericî isimler verme yoluna gittiler. Hâricîler ve Mu'tezile isminin ortaya çıkış sürecinde bunu görmek mümkündür. Aynı davranışı Hâricîler ve Mu'tezile'nin baş muhalifleri olan Ehl-i Sünnet topluluğuna yönelik ortaya koydukları da ayrı bir gerçektir.

Burada, "ismin önemi nedir, gruplar neden kendilerine ve muhaliflerine isim vermişlerdir?" sorusu sorulabilir. Allah'ın Adem'i yarattığında öncelikle ona isimleri öğretmesi ve bunun onu itibar açısından diğer varlıkların önüne geçirmesi⁷⁹, ismin ve isimlendirmenin önemine işaret olsa gerektir. Öte yandan bir insanı ya da grubu tanımlamak ve yermek için lakap üretmenin yanlışlığına ve kötülüğüne dikkat çeken "...birbirinizde kusur aramayın, birbirinizi kötü lakaplarla çağırmayın..."⁸⁰ mealindeki ayet, isim koymaya/lakap takmaya dikkat çekmesi bakımından önemlidir. Nitekim Cahiliye insanları da taptıkları putlara önce isim veriyorlar sonra isimlerinin arkasında önemli anlamlar olduğunu vehmederek kendilerine inanç oluşturuyorlardı. Halbuki onların taptıkları şeyler içi boş isimlerden ibaretti. Kur'an'da Hz. Yusuf'un ağzından aktarılan "Kendinizin ve babalarınızın verdiği bir takım isimlere tapıyorsunuz. Halbuki onların gerçekliği hakkında Allah size bir delil de indirmedir. Hüküm ancak Allah'a aittir. O sadece kendisine tapınılmasını istedi..."⁸¹ mealindeki ayet hem ismin önemine hem de ismin insanı nasıl etkilediğine ve peşinden sürüklediğine dikkat çekmektedir.

Kişilerin ve grupların birbirine bu şekilde verdiği isim ve lakaplar, tanımlayıcı ve tanıtıcı bir fonksiyon icra etmesinin yanı sıra mezhep sayılarında da yapay bir artışa sebebiyet vermektedir. İslam tarihi boyunca hem kendi düşünce ve taraftarlarını hem de muhalif kesimi isimlendirenlerin, bunun bilincinde olduğu aşikârdır. Bu gün dahi muhalif kesimler birbirlerini suçlamak, aşağılamak için çeşitli tanımlama yollarına gitmektedirler. Kendilerine yönelik kötü ve kötileyici isim ve lakapları bertaraf etmek için de savunma ve tezkiye yoluna başvurmaktadırlar. Bu da insanın bir özelliği olsa gerektir. İnsanın her özelliğinde olduğu gibi, bu özelliğini de, yergi şeklinde kullanılması kötü, övgü şeklinde kullanılması ise iyidir. Öyle görünüyor ki, dini, mezhebi ve düşüncesi ne olursa olsun insan var olduğu sürece, bir takım isim ve lakaplarla karalananlar ve aklanmaya çalışanlar hep olacaktır.

⁷⁹ el-Bakara 2/31.

⁸⁰ el-Hucurât 49/11.

⁸¹ Yusuf 12/40.